

ارزیابی نگرش زائران حرم مطهر حضرت احمدبن موسی الکاظم شاهچراغ(ع) به سنت حسنه وقف

محمد رضا امانی^۱، ندا مرحمتی^۲ و بهنام جمشیدی سلوکلو^۳

چکیده

سنت حسنه‌ی وقف به عنوان یکی از میراث‌های ارزشمند دین مبین اسلام همواره مورد توجه ایرانیان بوده است. این حال به نظر می‌رسد پژوهش‌های کمی در خصوص این سنت ارزشمند، انجام شده است. هدف از انجام این پژوهش، ارزیابی نگرش زائران حرم مطهر احمدبن موسی الکاظم شاهچراغ(ع) نسبت به سنت حسنه‌ی وقف بود. در این پژوهش که به روش پیمایش و با استفاده از پرسشنامه انجام شد، تعداد ۱۳۷ نفر از زائران (۹۴ نفر زن با میانگین سنی ۳۱/۰۷ سال و ۴۲ نفر مرد با میانگین سنی ۳۸/۲۳ سال) از طریق نمونه‌گیری در دسترس انتخاب و مورد بررسی قرار گرفتند. تجزیه و تحلیل داده‌ها با استفاده از روش‌های آمار توصیفی و استنباطی (آزمون تی تک‌نمونه‌ای) حاکی از آن بود که در بین زائران، نگرش مثبتی نسبت به وقف وجود دارد. همچنین بررسی اولویت‌های زائران جهت اختصاص درآمد وقف حاکی از آن بود که کمک به محرومین، نیازمندان و ایتم، احداث مدرسه، کمک به مدرسه و کمک به زوج‌های جوان (ازدواج، اشتغال، تأمین جهیزیه، مسکن و نظایر آن) به ترتیب اولویت بیشتری برای زائران دارد. در بررسی راهکارهای افزایش گرایش به سنت وقف نیز، افزایش آگاهی از اثرات دنیوی و اخروی وقف، پخش سریال‌ها و برنامه‌های تلویزیونی در ارتباط با وقف، تشکیل انجمن‌های واقفین و تجلیل و قدردانی از واقفین، از جمله پیشنهادهای زائران بوده است. در مجموع یافته‌های پژوهش مؤید آن بود که نگرش زائران نسبت به وقف مثبت است؛ با این حال آگاهی‌بخشی بیشتر می‌تواند موجب افزایش گرایش به وقف شود.

واژگان کلیدی: نگرش، وقف، راهکارهای افزایش گرایش به وقف، آستان مقدس احمد بن موسی(ع)، زائران.

^۱ - کارشناس ارشد علوم سیاسی دانشگاه خوارزمی؛ پست الکترونیکی: msn_۲۳۶@yahoo.com (نویسنده مسئول).

^۲ - کارشناس ارشد جامعه‌شناسی دانشگاه شیراز.

^۳ - دکتری روان‌شناسی تربیتی دانشگاه شیراز، پژوهشگر آستان مقدس حضرت احمدبن موسی الکاظم شاهچراغ(ع).

مقدمه

فرهنگ و تمدن اسلامی و عناصر تشکیل دهنده آن به گونه‌ای است که در صورت شناخت عمیق و همه‌جانبه آن‌ها می‌توان راه‌کارهای توسعه و پیشرفت معنوی و مادی جامعه بشری را در تعالیم حیات بخش این فرهنگ الهی جستجو کرد.

یکی از برترین آموزه‌های عملی اسلام که در ارتباط با دیگران است، سنت حسنه‌ی وقف است. وقف از باسابقه‌ترین میراث‌های ارزشمند اسلامی است و به عنوان یکی از موثرترین راه‌های همیاری در طول تاریخ، همواره پشتوانه اقتصادی انسان در جوامع بشری بوده است (صفایی پور، ۱۳۸۳: ۱۲). وقف از انواع امورخیریه و داوطلبانه است که برای برخوردار کردن دیگران از اموال شخصی توانمندان که درحقیقت، نوعی تعدیل ثروت و توزیع درآمد است، به وجود آمده است (ناصحی و شادپی، ۱۳۸۷: ۱۵۸) و از صدر اسلام تاکنون در همه جوامع اسلامی مورد توجه بوده و به عنوان بارزترین مصداق نیکوکاری، رونقی بسیار داشته است؛ تا آنجا که به تدریج، یکی از بزرگترین منابع گسترش رفاه اجتماعی و رفع فقر در سایه‌ی نشر و تدریج فرهنگ اسلامی محسوب می‌شود (صفایی پور، ۱۳۸۳: ۱۲) و علیرغم همه نوسان‌ها و دگرگونی‌ها، آثار بسیار ارزشمند و مؤثری در زمینه‌های گوناگون فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و ... بر جای گذاشته است (صفایی پور، ۱۳۸۳: ۱۲).

توصیه به داشتن روحیه انفاق، احسان، ایثار، تعاون، فداکاری، نعدوستی، همیاری و ایجاد صدقات جاریه، در قالب سنت حسنه وقف، یکی از عناصر مهم و تأثیرگذار فرهنگ و تمدن اسلامی است (بمانیان، ۱۳۸۷: ۶۰). در واقع وقف یکی از ارزش‌های والای انسانی است که تحت تأثیر جهان‌بینی دینی و مذهبی اسلام به وجود آمده و کارکردهای اجتماعی و اقتصادی مهم و متعددی در زندگی افراد و جوامع دارد.

وقف در ایجاد زمینه‌های توسعه می‌تواند نقش مهمی ایفا کند؛ چرا که قادر است توده‌های کم‌برخوردار از درآمدهای جامعه را با توزیع مجدد و داوطلبانه‌ی منابع، بهره‌مند سازد و فرصت و قدرت اندیشیدن، درک منافع بلند مدت جامعه و در نتیجه هم‌سویی با برنامه‌های توسعه را در آن‌ها ایجاد کند (صحرائورد و اسدی، ۱۳۹۰: ۶۴۰).

سنت حسنه وقف علاوه بر تزکیه نفس انسانی و ایجاد توازن اقتصادی و تعدیل ثروت در بین جامعه، سبب تسکین آلام بشری، تقویت روح همبستگی و سازندگی در جامعه نیز می‌شود. دین اسلام پاسخی به ندای فطرت پاک انسانی است و توانایی‌های بالقوه انسان را به سمت فعلیت پیش می‌برد. از این رو پیامبر اسلام (ص) و ائمه معصومین (ع) بر انفاق و صدقه جاریه تأکید ویژه‌ای داشته‌اند (سلیمی فر، ۱۳۷۰: ۵۲).

امام خمینی (ره) بنیانگذار انقلاب اسلامی در مورد ضرورت وقف، به لحاظ سازندگی و همیاری این چنین می‌فرماید: «اگر تبلیغات دولت رایج شود، خواهید دید که از همین نذور و وصیت وقوف چه خدمت‌هایی به کشور و مردم می‌شود و بی‌شک نیمی از اداره کشور از اینگونه چیزها می‌چرخد» (سازمان اوقاف و امور خیریه، ۱۳۶۴).

از آنجا که وقف یک سنت حسنه و یکی از افتخارات فرهنگ غنی اسلام و یکی از اهرم‌های مؤثر اعتقادی و فرهنگی برای جبران نارسایی‌ها و نیازمندی‌های جامعه در ابعاد مختلف محسوب می‌شود، ضرورت دارد با شناخت دیدگاه‌های مردم در این رابطه، برای ترویج این عمل پسندیده و ارزشمند در جامعه برنامه‌ریزی و تلاش‌های بیشتری صورت گیرد و به این ترتیب خیرخواهی و دیگر محوری جایگزین سودجویی و خودخواهی شود، تکاثر و تفاخر از میان برود و صدقات جاریه و باقیات الصالحات به جای آن بنشینند. در اینصورت، جامعه به کمال و سعادت خواهد رسید و آینده‌ای روشن و درخشان در پیش رو خواهد داشت.

در استان فارس موقوفات متنوعی وجود دارد و بیش از یک سوم شهر شیراز موقوفه است که بالغ بر ۲۰۰ هزار موقوفه‌ی متصرفی و غیر متصرفی می‌شود (خبرگزاری مهر، ۱). به علاوه حضور بارگاه مقدس حضرت احمد بن موسی (ع)، این شهر را به مأمّن و ملجی برای نیازمندان به درگاه حق نموده است و شیراز همه ساله شاهد حضور زائران بی‌شماری از سراسر کشور و دیگر کشورها است. با توجه به اینکه وقف موضوعی مسبوق به سابقه در شهر شیراز و در میان شهروندان شیرازی است، مصاحبه با زائران این آستان مقدس که از اقصی نقاط مختلف کشور هستند؛ می‌تواند دیدگاه جامعتری را نسبت به نگرش افراد به موضوع وقف فراهم کند و گام مهم و مؤثری در افزایش آگاهی نسبت به این موضوع باشد.

^۱ -<https://www.mehrnews.com/news/>

بدین منظور در پژوهش حاضر با نظرسنجی از زائران آستان مقدس احمدین موسی الکاظم شاهچراغ(ع)، به ارزیابی نگرش آنان نسبت به سنت حسنه وقف پرداخته شد.

وقف و جایگاه آن در قرآن و احادیث

همان طور که از لغت وقف بر می آید، وقف به معنای متوقف کردن و در اصطلاح به معنای تحسب الاصل و تسبیل المنفعه یعنی حبس کردن اصل مال و آزاد گذاردن منفعت آن است (بینی، ۱۳۱۷.ه.ق؛ شهید اول، ۱۳۶۸؛ هندی، ۱۴۰۹.ه.ق. و محقق حلی، ۱۴۰۳.ه.ق.) میرهاشمی و سرهنگیان آن را به معنای ایستادن، نگهداشتن، توقف، به حالت ایستاده ماندن و آرام گرفتن، حبس کردن و منحصر کردن چیزی برای استفاده کسی می دانند (میرهاشمی و سرهنگیان، ۱۳۹۳).

در ماده ۵۵ قانون مدنی آمده است وقف عبارت است از این که عین مال حبس و منافع آن تسبیل شود (پوراحمد و همکاران، ۱۳۹۲؛ بشیری، رحیم پور، زمانی، رجایی و باقری، ۱۳۹۰)، منظور از حبس، نگاه داشتن عین مال از نقل و انتقال و همچنین از تصرفاتی که موجب تلف عین گردد؛ زیرا مقصود از وقف، انتفاع همیشگی موقوف علیهم از مال موقوفه است و بدین جهت هم آن را وقف گفته اند. منظور از تسبیل منافع، واگذاری منافع در راه خداوند و امور خیریه و اجتماعی می باشد (غیور باغبانی و همکاران، ۱۳۹۴).

جمع این واژه اوقاف است. به مال و زمین وقف شده، موقوفه گفته می شود (صادقی گلدر، ۱۳۸۵: ۱۱). وقف از جمله عقود معینی است که در فقه امامیه، از اعتبار خاصی برخوردار است (ابراهیم حسن، ۱۴۲۲: ۳۴).

تعریف اقتصادی وقف را می توان تغییر در کاربرد منابع، از بهره برداری فردی به بهره مندی اجتماعی برای نسل حاضر و نسل های آینده به شمار آورد که خدمات و یا منافع آن مورد استفاده افراد زیادی قرار می گیرد. از این رو توسعه ی وقف به عنوان نهادی خصوصی (غیر دولتی) در اقتصاد اسلامی، از یک طرف موجب افزایش پس انداز و کاهش مصرف بوده و از طرف دیگر این پس اندازها می تواند در نهایت به سرمایه تبدیل شود (مصباحی مقدم و همکاران، ۱۳۹۰: ۹۹).

طبق آیات قرآن کریم و روایات اسلامی، وقف یکی از با ارزش‌ترین و نیکوترین مؤلفه‌های احسان و انفاق در راه خدا و خلق الله است. اگرچه در قرآن؛ کلام آسمانی بطور صریح و واضح از واژه وقف نام برده نشده است ولی در آیات متعدد تحت واژگان و عناوینی چون احسان، انفاق، صدقه، برّ و خیر، مکرراً یاد شده است که همگی آنان دلالت بر واژه‌ی وقف دارند و به همین منظور خداوند در قرآن مجید بطور شفاف و گویا در این مورد می‌فرماید: «لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ وَ مَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ؛ شما هرگز به مقام نیکوکاران و خالصان خدا نخواهید رسید مگر آنکه از آنچه دوست می‌دارید و بسیار محبوب است؛ در راه خدا انفاق کنید و هر آنچه انفاق کنید خدا بر آن آگاه است» (سوره آل عمران، آیه ۹۲).

یکی از مصادیق بارز و مسلم «جهاد با مال در راه خدا» تلاش در جهت وقف است که خداوند در قرآن تحت انفاق از آن این چنین یاد می‌کند «یا ایها الذین آمنوا انفقوا من طیبات ما کسبتم و مما اخرجنا لکم من الارض و لا تیمموا الخبیث»؛ ای اهل ایمان انفاق کنید از بهترین آن چه از راه کسب و تجارت بدست آوردید و از آنچه برای شما از زمین می‌رویانیم و بدها را برای انفاق معین نکنید (سوره بقره، آیه ۱۶۷).

بنابراین عامل وقف به سبب برکات فردی و اجتماعی و اثرات سازندگی و همیاری در جامعه در نزد پروردگار نیز از کارهای فوق العاده حسنه به حساب می‌آید و علاوه بر آیات فوق در سوره بقره آیات ۲۵۴، ۲۶۲ و ۲۶۶، سوره نحل آیه ۹۶، سوره کهف آیه ۴۶، سوره مومنون آیه ۶۱ و دیگر سوره‌ها و آیات نیز بدان اشاره شده است، که در همگی این آیات خداوند مردم را به احسان، انفاق، تعجیل و سبقت گرفتن در راه خیرات دعوت کرده است که هر کدام از این واژگان از مصادیق و مظاهر وقف محسوب می‌شوند (مهرافزون و دارایش، ۱۳۹۲: ۱۰۲).

از پیامبر اکرم (ص) به عنوان اولین واقف در اسلام یاد شده است (میر احمدی، ۱۳۷۱: ۴۸-۲۹). وقف در تاریخ اسلام ۱۴ قرن سابقه دارد که البته در صدر اسلام صدقه جاریه نام داشته و برگرفته از حدیثی است که از پیغمبر اسلام (ص) نقل شده است: بهترین یادگار و میراثی که انسان از خود به جای می‌گذارد؛ سه چیز است: وقف، دانش و فرزند نیکو (سازمان حج و اوقاف و امور خیریه، ۱۳۶۴: ۴-۵). فقهای اسلامی معتقدند که: همه زمینها به الله تعلق دارد و از طریق ذات باری تعالی است که به جامعه‌ی اسلامی حسب ضرورت به امانت سپرده

می‌شود (افشار، ۱۳۸۳: ۲۳) همچنین ایشان می‌فرمایند: « بهشت متعلق به توبه کاران است و رحمت متعلق به وقف گذار است »: (پاینده، ۱۳۵۶: ۲۸۰).

امام صادق(ع) همچنین در مورد وقف به لحاظ احسان و نیکوکاری این چنین می‌فرماید: آدمی پس از مرگش ثوابی نمی‌برد مگر از سه خصلت: صدقه ای که در زمان حیاتش جاری کرده باشد و بعد از مرگش همچنان در جریان باشد، سنت نیکویی که بنا نهاده و پس از مرگش طبق آن عمل شود و فرزند نیکویی که برایش دعا کند» (امام خمینی، ۱۴۲۴: ۵۵، ج ۲).

بررسی کنش‌های خیرخواهانه در سایر فرهنگ‌ها

شواهد نظری و تجربی نشان می‌دهند، کنش‌های خیرخواهانه‌ی انسان‌ها تا حدود زیادی ریشه در باورها و اعتقادات شهروندان دارد و باورهای فرهنگی و اجتماعی در گرایش‌های نوع دوستی و رفتارهای داوطلبانه و نیکوکارانه‌ی شهروندان مؤثر است. برگر^۱ معتقد است شهروندان با اعتقادات مذهبی قوی در مقایسه با سایرین، مشارکت بیشتری در فعالیت‌های خیریه و کمک به قشرهای آسیب‌پذیر و نیازمند داشته‌اند (برگر، ۲۰۰۶: ۱۳۱).

اولین بار آیزن (۱۹۸۵) به اندازه‌گیری مستقیم نگرش‌ها، هنجارهای ذهنی، عوامل مؤثر بر روی رفتار یک فرد و کنترل رفتاری ادراک شده پرداخت. این مدل، شامل اندازه‌گیری غیرمستقیم نگرش‌ها، هنجارهای ذهنی و کنترل رفتاری درک شده نیز هست (اسمار کلا^۲، ۲۰۰۸؛ جلیل‌وند و سمیعی ۲۰۱۲). بر مبنای این نظریه، عمل انسان با سه عامل هدایت می‌شود: عقایدی در مورد عواقب احتمالی رفتار (نگرش فرد)، عقایدی در مورد انتظارهای بهنجار از دیگران (هنجاری ذهنی) و عقایدی در مورد حضور عواملی که ممکن است بر اجرای رفتار اثرگذار باشند (کنترل رفتار ادراک شده) (هرابز و آیزن^۳، ۲۰۰۱؛ علم و سیوتی^۴، ۲۰۱۱).

هم چنین وانگ و گرادی بر این باورند که باورهای مذهبی از عوامل تعیین‌کننده‌ی کنش‌های داوطلبانه و افزایش کمک‌های خیریه و بشردوستانه است. شهروندان معتقد به

^۱ - Berger

^۲ - Smarkola.

^۳ -Hrubes& Ajzen

^۴ - Alam & Sayuti

باورهای مذهبی تمایل بیشتری دارند تا کمک‌های خیریه شان را در اختیار قشرهای آسیب‌پذیر و معلولان قرار دهند(وانگ و گرادی ۱، ۲۰۰۸: ۳۹).

علاوه بر این، سالمون در یک بررسی تطبیقی، معتقد است که مکتب اسلام نسبت به بسیاری از مکاتب دینی دیگر، اهمیت زیادی به فعالیت‌های نوع دوستی و خیریه می‌دهد(سالمون ۲، ۱۹۹۷: ۶).

تحقیقات پیشین

در رابطه با موضوع وقف، پژوهش‌های مختلفی انجام گرفته است که از جمله می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

غیور باغبانی، بهبودی و مرکزی امیدوار(۱۳۹۴) در پژوهشی با عنوان "بررسی عوامل مؤثر بر تمایل رفتاری مردم مشهد نسبت به سنت وقف" به صورت پیمایشی به سنجش تمایل رفتاری با استفاده از مدل رفتار برنامه‌ریزی شده آیزن (۱۹۷۵) می‌پردازند. نتایج نشان دادند که نگرش کلی، هنجارذهنی و کنترل رفتاری ادراک شده‌ی شهروندان منطقه ثامن به طور معنی‌داری با تمایل رفتاریشان نسبت به سنت حسنه وقف در ارتباط است. در نهایت مشخص شد که سه مؤلفه نگرش، هنجارذهنی و کنترل رفتار ادراک شده ۵۵ درصد از تغییرپذیری تمایل رفتاری را تبیین می‌کند.

پور احمد و همکاران (۱۳۹۲) در پژوهشی به بررسی تأثیر وقف در توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و کالبدی شهر لالچین پرداخته‌اند. برای این منظور از روش پیمایشی استفاده شده است. ابزار جمع‌آوری اطلاعات، پرسشنامه و مصاحبه نیمه ساختارمند بوده است. نتایج نشان داد که وقفی بودن شهر لالچین و اراضی آن علاوه بر این که در توسعه آن نقش مثبتی نداشته، آثار منفی گوناگونی از جنبه‌های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و کالبدی در بر داشته است. بر اساس پاسخ مردم، وقف شهر و اراضی آن در تمام زمینه‌ها آثار منفی داشته و در واقع فرضیه تحقیق، که متشکل از ۲۴ سؤال یا فرضیه فرعی بود، مورد تأیید قرار گرفته است.

^۱ - Wang and Graddy

^۲ - Salamon

مهر افزون و دارایش (۱۳۹۲) پژوهشی با عنوان « تبیین نقش خدمات وقف در توسعه‌ی شهر اصفهان » به روش پژوهشی و توصیفی براساس مدل ماتریس SWOT انجام داده‌اند. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که فرآیند وقف علاوه بر آثار و کارکردهای مذهبی، آموزشی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی، آثار جغرافیایی مهمی به لحاظ توسعه شهری و روستایی جهت رفاه اجتماعی و خدمات رسانی با خود به همراه داشته است و اراضی و مکان‌های وقفی در شهرهای اسلامی ایران به ویژه شهر اصفهان در دوره‌های تاریخی گذشته و معاصر نقش مؤثر و تعیین کننده‌ای در توسعه اجتماعی و اقتصادی داشته است.

گنجی، نیازی و احسانی راد (۱۳۹۳) به بررسی عوامل مؤثر بر مشارکت مردم در امور خیریه به ویژه وقف پرداخته‌اند. روش تحقیق در این پژوهش، پیمایشی بوده و حجم نمونه ۲۶۳ نفر از شهروندان کاشانی ۳۴ سال به بالا را شامل می‌شود که به شیوه‌ی نمونه‌گیری سهمیه‌ای در نواحی تعیین شده، مورد بررسی قرار گرفته‌اند. ابزار سنجش، پرسش نامه بوده و برای واریس روایی، از ضریب آلفای کرونباخ استفاده شده است. یافته‌های این پژوهش رابطه‌ی معنادار و مستقیم بین متغیرهای دین داری، عدالت خواهی، انسجام اجتماعی، اعتماد اجتماعی، تعلق و تعهد اجتماعی با مشارکت در امور خیریه و وقف را نشان داده‌اند. به این معنی که هر چه آن عوامل در بین مردم قوی تر باشند، مشارکت مردم در نیکوکاری و به طور خاص وقف نیز بیشتر می‌شود.

صفایی پور و همکاران (۱۳۹۳) در پژوهشی به بررسی و ارزیابی تأثیر وقف بر توسعه‌ی اقتصادی منطقه ۱ شهر اهواز پرداختند. حجم نمونه‌ی مورد مطالعه ۳۲۰ نفر بوده که مورد پرسشگری قرار گرفته‌اند؛ در این پژوهش با تعیین شاخص‌های اشتغال، عدالت اجتماعی، امنیت، خدمات دولت، جریان پول و کالا و تشکیل سرمایه و بررسی تأثیر این شاخص‌ها بر نهاد وقف، نشان داده شد که تأثیر وقف در اولویت اول منطقه ۱ شهر اهواز بر تشکیل سرمایه و تأمین اجتماعی و در اولویت آخر بر جریان کالا و پول و شاخص امنیت اقتصادی است. نتایج حاصل از تجزیه و تحلیل یافته‌ها، حاکی از این است که عامل وقف بر توسعه اقتصادی منطقه اثر زیادی داشته است.

کلانتری، صالحی و رستمی (۱۳۸۹) در پژوهشی به بررسی نقش تاریخی وقف در شکل‌گیری و توسعه‌ی فضاهای کالبدی شهرهای ایرانی - اسلامی به ویژه اصفهان پرداختند. هدف آنان از این مقاله ارزیابی میزان تأثیر گذاری وقف در توسعه فضاهای کالبدی شهرهای ایران با تأکید بر شهر اصفهان بود. نتایج تحقیق نشان داد که اراضی وقفی در شهرهای ایران اسلامی، به ویژه شهر اصفهان، موجب گرایش به توسعه‌ی افقی بوده و این گرایش از محل زمین‌های وقفی به سمت پیرامون شهر کمتر شده است. اراضی وقفی در توسعه‌ی فیزیکی شهر تأثیر گذار بوده و خود نیز در جریان توسعه‌ی فیزیکی شهر، از حالت اولیه خود خارج شده و به بافت شهری تبدیل گشته‌اند. بنابراین می‌توان تأثیر گذاری اراضی وقفی و توسعه‌ی فیزیکی شهر را امری دو طرفه دانست.

آنچه که با بررسی پژوهش‌های انجام شده می‌توان دریافت این است که علی‌رغم پژوهش‌های بسیاری که در ارتباط با موضوع وقف، احکام حقوقی وقف و یا تأثیر وقف بر توسعه‌ی شهری یا اماکن مختلف انجام شده است (سید حسینی و سالاری، ۱۳۹۵؛ جهانیان، ۱۳۹۵؛ عسکری و بغدادی، ۱۳۹۴؛ رضایی و همکاران، ۱۳۹۲؛ طباطبایی و پرنیان جوی، ۱۳۹۲ و احمدی، ۱۳۹۱). با این حال به نظر می‌رسد پژوهش‌های انجام شده پیرامون نگرش نسبت به وقف تناسبی با اهمیت موضوع وقف ندارد و ناکافی به نظر می‌رسد. از این رو در این پژوهش به بررسی نگرش پاسخگویان در رابطه با موضوع وقف پرداخته شده است. این پژوهش جهت بررسی سؤالات زیر انجام شد:

اولویت‌های زائران جهت اختصاص درآمد حاصل از وقف کدام است؟

نگرش زائران نسبت به وقف چگونه است؟

راهکارهای افزایش گرایش زائران به سنت حسنه وقف کدام است؟

روش پژوهش

این پژوهش به صورت پیمایشی و به روش نظرسنجی انجام شد. بدین منظور از بین کلیه زائرانی که در سال ۱۳۹۸ به قصد زیارت به آستان مقدس احمدبن موسی الکاظم شاهچراغ (ع) مشرف شده بودند، ۱۳۷ نفر (۹۴ نفر زن با میانگین سنی ۳۱/۰۷ سال و ۴۲ نفر مرد با میانگین

سنی ۳۸/۲۳ سال) انتخاب شدند و پس از ارائه توضیحاتی در مورد هدف پژوهش، رضایت آن‌ها جهت همکاری و تکمیل پرسشنامه‌های مورد نیاز جلب شد. گردآوری اطلاعات به وسیله پرسشنامه محقق ساخته انجام شد که شامل متغیرهای جمعیت‌شناختی (۷ گویه شامل سن، جنسیت، وضعیت تأهل، میزان تحصیلات و نظایر آن) و متغیرهای مربوط به نگرش زائران به سنت حسنه وقف (۱۱ گویه) و راهکارهای افزایش گرایش به سنت وقف (۱۵ گویه) بود.

بررسی روایی پرسشنامه با استفاده از روش محتوایی انجام شد. بدین ترتیب که سه نفر از متخصصان حوزه روان‌سنجی و مطالعات دینی پرسشنامه را بازبینی نموده و کفایت آن را جهت سنجش نگرش نسبت به وقف و راهکارهای افزایش گرایش به وقف مورد تأیید قرار دادند. جهت بررسی پایایی پرسشنامه نیز ضریب همسانی درونی (آلفای کرونباخ) محاسبه شد که برای نگرش نسبت به وقف ضریب ۰/۸۰ و برای راهکارهای افزایش گرایش به وقف ۰/۷۹ به دست آمد و مؤید روایی و پایایی پرسشنامه بود.

پس از گردآوری اطلاعات مورد نیاز، نسبت به ورود داده‌ها در نرم افزار SPSS و تجزیه و تحلیل آن با استفاده از روش‌های آمار توصیفی (میانگین و انحراف استاندارد) و استنباطی (آزمون تی تک نمونه‌ای) اقدام شد.

یافته‌های پژوهش

توصیف نمونه پژوهش: جدول شماره ۱ تعداد و درصد پاسخگویان را بر حسب جنسیت و سن آنان نشان می‌دهد. مطابق با نتایج موجود در جدول، ۶۸/۹ درصد زائران انتخاب شده زن و ۳۱/۱ درصد زائران مرد بوده‌اند که از این تعداد ۴۵/۹ درصد زیر سن ۳۰ سال، ۴۵/۹ درصد ۳۰-۵۰ سال و ۸/۱ درصد بالای ۵۰ سال سن داشته‌اند. علاوه بر این میانگین سن زائران در نمونه انتخابی ۳۱/۰۷ سال (میانگین سن زائران زن) و ۳۸/۲۳ (میانگین سن زائران مرد) بوده‌است.

جدول ۱: فراوانی، درصد جنسیت و سن زائران

کل	جنسیت		سن	
	مرد	زن	فراوانی	درصد
۶۲	۱۳	۴۹	فراوانی	زیر ۳۰ سال
۴۵/۹	۹/۶	۳۶/۳	درصد	
۶۲	۲۱	۴۱	فراوانی	۳۰-۵۰ سال
۴۵/۹	۱۵/۶	۳۰/۴	درصد	
۱۱	۸	۳	فراوانی	بالای ۵۰ سال
۸/۱	۵/۹	۲/۲	درصد	
۱۳۵	۴۲	۹۳	فراوانی	کل
۱۰۰	۳۱/۱	۶۸/۹	درصد	

جدول ۲ تعداد و درصد زائران را بر حسب وضعیت تأهل آنان را نشان می‌دهد. مطابق با نتایج موجود در جدول، ۳۱/۱ درصد زائران انتخاب شده مجرد و ۶۴/۴ درصد متأهل بوده‌اند. جدول ۲: فراوانی، درصد و درصد تراکمی وضعیت تأهل زائران

وضعیت تأهل	تعداد	درصد	درصد تراکمی
مجرد	۴۲	۳۱/۱	۳۱/۱
متأهل	۸۷	۶۴/۴	۹۵/۶
سایر	۶	۴/۴	۱۰۰/۰
کل	۱۳۵	۱۰۰/۰	

جدول ۳ تعداد و درصد زائران را بر حسب استان محل سکونت و شهری و روستایی بودن محل سکونت را نشان می‌دهد. مطابق با نتایج موجود در جدول، ۸۸/۶ درصد زائران ساکن استان فارس و ۱۱/۴ درصد ساکن دیگر استان‌های کشور بوده‌اند که از این تعداد ۸۰/۳ درصد زائران شهرنشین و ۱۹/۷ درصد ساکن روستا بوده‌اند.

جدول ۳: فراوانی و درصد استان و شهری و روستایی بودن محل سکونت زائران

کل	روستایی	شهری	محل سکونت	
			فراوانی	درصد
۱۱۷	۱۹	۹۸	فراوانی	۷۴/۲
			درصد	
۸۸/۶	۱۴/۴	۷۴/۲	فراوانی	۷۴/۲
			درصد	
۱۵	۷	۸	فراوانی	۶/۱
			درصد	
۱۱/۴	۵/۳	۶/۱	فراوانی	۸۰/۳
			درصد	
۱۳۲	۲۶	۱۰۶	فراوانی	۱۰۰
			درصد	
۱۰۰	۱۹/۷	۸۰/۳	فراوانی	۱۰۰
			درصد	

جدول ۴ تعداد و درصد زائران را بر حسب میزان تحصیلات آنها نشان می‌دهد. مطابق با نتایج موجود در جدول، ۳۲/۸ درصد از زائران دارای تحصیلات دیپلم، ۳۰/۷ درصد از زائران دارای تحصیلات لیسانس، ۱۱/۷ درصد دارای تحصیلات فوق دیپلم و ۵/۱ درصد دارای تحصیلات فوق لیسانس و دکتری بوده‌اند و تنها ۰/۷ درصد از زائران بی سواد را گزارش کرده‌اند.

جدول ۴: فراوانی، درصد و درصد تراکمی میزان تحصیلات زائران

میزان تحصیلات	تعداد	درصد	درصد تراکمی
بی سواد	۱	۰/۷	۰/۷
زیر دیپلم	۱۹	۱۳/۹	۱۴/۶
دیپلم	۴۵	۳۲/۸	۴۷/۴
فوق دیپلم	۱۶	۱۱/۷	۵۹/۱
لیسانس	۴۲	۳۰/۷	۸۹/۸
فوق لیسانس	۷	۵/۱	۹۴/۹
دکتری	۷	۵/۱	۱۰۰/۰
کل	۱۳۷	۱۰۰/۰	

جدول ۵ تعداد و درصد زائران را بر اساس وضعیت اشتغال آنان نشان می‌دهد. مطابق با نتایج موجود در جدول، ۲۹/۵ درصد از زائران شاغل، ۳۱/۸ درصد خانه‌دار، ۱۸/۹ درصد بیکار و ۱۵/۹ درصد دانش‌آموز یا دانشجو بوده‌اند.

جدول ۵: فراوانی، درصد و درصد تراکمی وضعیت اشتغال زائران

وضعیت اشتغال	تعداد	درصد	درصد تراکمی
شاغل	۳۹	۲۹/۵	۲۹/۵
بیکار	۲۵	۱۸/۹	۴۸/۵
بازنشسته	۵	۳/۸	۵۲/۳
دانش‌آموز، دانشجو	۲۱	۱۵/۹	۶۸/۲
خانه‌دار	۴۲	۳۱/۸	۱۰۰/۰
کل	۱۳۲	۱۰۰/۰	

جدول ۶ تعداد و درصد زائران را بر اساس قومیت آنها را نشان می‌دهد. مطابق با نتایج موجود در جدول، ۷۵ درصد از زائران دارای قومیت فارس، ۱۴ درصد از زائران انتخاب شده دارای قومیت لر، ۸/۸ درصد از زائران ترک بوده‌اند. درصد سایر قومیت‌ها در ترکیب نمونه انتخاب شده کمتر بود.

جدول ۶: فراوانی، درصد و درصد تراکمی بر حسب قومیت زائران

قومیت	تعداد	درصد	درصد تراکمی
فارس	۱۰۲	۷۵/۰	۷۵
ترک	۱۲	۸/۸	۸۳/۸
لر	۱۹	۱۴/۰	۹۷/۸
عرب	۲	۱/۵	۹۹/۳
سایر	۱	۰/۷	۱۰۰/۰
کل	۱۳۶	۱۰۰/۰	

ارزیابی میزان آشنایی و انجام سنت حسنه وقف توسط زائران

جدول ۷ تعداد و درصد زائران را بر اساس آشنایی آنان با سنت حسنه وقف نشان می‌دهد. مطابق با نتایج موجود در جدول، ۷۰/۵ درصد زائران با سنت حسنه وقف آشنا بوده‌اند.

جدول ۷: فراوانی و درصد آشنایی با سنت حسنه وقف توسط زائران

درصد تراکمی	درصد	تعداد	آشنایی با سنت حسنه وقف
۲۹/۵	۲۹/۵	۳۳	خیر
۱۰۰/۰	۷۰/۵	۷۹	بلی
	۱۰۰	۱۱۲	کل

جدول ۸ تعداد و درصد زائران را بر اساس انجام سنت وقف نشان می‌دهد. مطابق با نتایج موجود در جدول، ۸۵ درصد زائران تاکنون هیچگونه وقفی انجام نداده‌اند.

جدول ۸: فراوانی و درصد زائران بر اساس انجام سنت حسنه وقف توسط زائران

درصد تراکمی	درصد	تعداد	انجام سنت حسنه وقف
۸۵	۸۵	۹۶	خیر
۱۰۰/۰	۱۵	۱۷	بلی
	۱۰۰	۱۱۳	کل

نوع وقف زائران

جدول ۹ انواع وقوفی را که زائران انجام داده‌اند را نشان می‌دهد. لازم به ذکر است که افراد واقف معمولاً تمایلی به بیان کردن نوع وقف خویش نداشته و در این زمینه سکوت کرده، آن را جهت رضای خدا دانسته و نوع وقف خویش را بیان نمی‌کردند. جدول زیر فراوانی تعدادی از انواع وقوفی را نشان می‌دهد که تنها چند تنی از واقفان بیان کرده‌اند.

جدول ۹: انواع وقف توسط زائران

نوع وقف	تعداد
زمین	۳
کتاب	۳
خانه	۱
قرآن	۱
لوازم مدرسه	۱

اولویت های زائران جهت اختصاص درآمد حاصل از وقف

جدول ۱۰ فراوانی اولویت‌های اول زائران را جهت اختصاص درآمد حاصل از وقف، در صورتی که واقف بودند، را نشان می‌دهد. همانگونه که در جدول مشاهده می‌گردد، اولویت اول ۲۰ نفر کمک به محرومین، نیازمندان، ایتم و اولویت اول ۱۸ نفر احداث مدرسه و کمک به مدرسه و اولویت اول ۷ نفر از پاسخگویان کمک به زوج‌های جوان بوده است.

جدول ۱۰: فراوانی اولویت اول اختصاص درآمد وقف به امور مختلف توسط زائران

فراوانی	اولویت ها
۲۰	کمک به محرومین، نیازمندان، ایتم
۱۸	احداث مدرسه و کمک به مدرسه
۷	کمک به زوج های جوان (ازدواج، اشتغال، جهیزیه، مسکن و..)

ارزیابی راهکارهای ارتقاء گرایش زائران به سنت حسنه وقف

به منظور بررسی راهکارهای ارتقاء گرایش زائران به سنت حسنه وقف، میانگین و انحراف استاندارد نمرات زائران به سؤالات مربوطه مورد بررسی قرار گرفت. با توجه به اینکه هر سؤال به صورت طیف لیکرت و دارای دامنه‌ای از ۱ (خیلی کم) تا ۵ (خیلی زیاد) بود، کسب نمره ۳ به معنای گرایش متوسط به راهکار، نمره کمتر از ۳ به معنای گرایش کمتر از متوسط و نمره بالاتر از ۳ به معنای گرایش بالاتر از متوسط بود. همانگونه که در جدول ۱۱ ملاحظه می‌شود،

ارزیابی راهکارهای ارتقاء گرایش زائران به وقف در کلیه موارد ارائه شده بالاتر از متوسط است. جدول ۱۱ میانگین و انحراف استاندارد راهکارهای گرایش زائران به سنت حسنه وقف را نشان می‌دهد. بر اساس میانگین‌های موجود در جدول که از زیاد به کم مرتب شده‌اند، میزان گرایش زائران به سنت حسنه وقف در کلیه راهکارها بالاتر از میانگین است و آگاه نمودن مردم از اثرات دنیوی و آخروی وقف و پخش سریال‌ها و برنامه‌های تلویزیونی در ارتباط با وقف، بالاترین میانگین‌ها را به خود اختصاص داده‌اند. همچنین نام‌گذاری اماکن و معابر شهری بنام واقفین بزرگ و معرفی و مصاحبه با واقفین در شبکه‌های تلویزیونی و روزنامه‌های محلی کمترین میانگین را داشته‌اند.

جدول ۱۱: میانگین و انحراف استاندارد راهکارهای افزایش گرایش زائران به سنت حسنه وقف

راهکارهای افزایش گرایش به وقف		میانگین	انحراف استاندارد
راهکارهای افزایش گرایش به سنت حسنه وقف			
۱.	آگاه نمودن مردم از اثرات دنیوی و آخروی وقف	۴/۲۳	۰/۸۶۴
۲.	پخش سریال‌ها و برنامه‌های تلویزیونی در ارتباط با وقف	۳/۹۲	۱/۰۲۰
۳.	افزایش آگاهی به مردم پیرامون انواع وقف	۳/۹۲	۱/۰۰۵
۴.	تشکیل انجمن‌های واقفین و جهت دهی به نیت آنان	۳/۸۹	۱/۰۱۳
۵.	تجلیل و قدردانی از واقفین	۳/۷۶	۱/۱۰۱
۶.	معرفی خدمات واقفین به جامعه در قاب تلویزیون‌های شهری	۳/۷۵	۱/۰۵۷
۷.	معرفی واقفین بزرگ در کتاب‌های درسی دانش آموزان	۳/۶۷	۱/۲۸۰
۸.	جلب و جذب مشارکت‌های ایرانیان خارج از کشور	۳/۵۴	۱/۱۸۶
۹.	نوشتن احادیث مرتبط با وقف در قالب دیوار نوشته	۳/۵۳	۱/۲۶۷
۱۰.	نام گذاری اماکن و معابر شهری بنام واقفین بزرگ	۳/۵۰	۱/۱۹۹
۱۱.	معرفی و مصاحبه با واقفین در شبکه‌های تلویزیونی و روزنامه‌های محلی	۳/۴۷	۱/۱۷۴

ارزیابی نگرش زائران به وقف

به منظور بررسی نگرش زائران به سنت حسنه وقف، میانگین و انحراف استاندارد نمرات زائران به سؤالات مربوطه مورد بررسی قرار گرفت. با توجه به اینکه هر سؤال به صورت طیف لیکرت و دارای دامنه‌ای از ۱ (خیلی کم) تا ۵ (خیلی زیاد) بود، کسب نمره ۳ به معنای نگرش متوسط به وقف، نمره کمتر از ۳ به معنای نگرش کمتر از متوسط و نمره بالاتر از ۳ به معنای نگرش بالاتر از متوسط بود. همانگونه که در جدول ملاحظه می‌شود، میزان نگرش زائران در کلیه موارد ارائه شده بالاتر از متوسط است. جدول ۱۲ میانگین و انحراف استاندارد میزان نگرش زائران به سنت حسنه وقف را نشان می‌دهد. بر اساس میانگین‌های موجود در جدول که از زیاد به کم مرتب شده‌اند، میزان نگرش زائران به سنت حسنه وقف در کلیه موارد بالاتر از میانگین است و موارد "سنت وقف برگرفته از معارف و فرهنگ اسلامی است"، "وقف در ساماندهی و حل مسائل و مشکلات جامعه (اقتصادی، فرهنگی، و اجتماعی) مؤثر است" و "وقف موجب افزایش همبستگی در میان مردم می‌شود"، بالاترین میانگین‌ها را به خود اختصاص داده‌اند. همچنین گزینه‌های "وقف در کاهش تبعیض و بی‌عدالتی اقتصادی مؤثر است" و "وقف باعث گسترش امنیت در جامعه می‌شود" کمترین میانگین را داشته‌اند.

جدول ۱۲: میانگین و انحراف استاندارد نگرش زائران به سنت حسنه وقف

نگرش زائران به سنت حسنه وقف		نگرش به وقف
انحراف استاندارد	میانگین	
۰/۸۴۰	۴/۱۶	سنت وقف برگرفته از معارف و فرهنگ اسلامی است.
۰/۹۳۶	۴/۰۳	وقف در ساماندهی و حل مسائل و مشکلات جامعه (اقتصادی، فرهنگی، و اجتماعی) مؤثر است.
۰/۸۶۹	۴/۰۲	وقف موجب افزایش همبستگی در میان مردم می‌شود.
۱/۰۱۴	۳/۹۵	وقف پشتوانه‌ی تامین زندگی مردم کم درآمد است.
۰/۹۰۰	۳/۷۹	وقف موجب گسترش عدالت در جامعه می‌شود.
۱/۰۴۴	۳/۷۶	وقف موجب کاهش فقر می‌شود.
۱/۰۷۹	۳/۷۲	وقف موجب جلوگیری از تجمع و تمرکز ثروت می‌شود.

نگرش به وقف		نگرش زائران به سنت حسنه وقف
انحراف استاندارد	میانگین	
۰/۹۶۱	۳/۶۴	وقف موجب کاهش جرایم و انحرافات اجتماعی می‌شود.
۱/۱۹۷	۳/۶۲	وقف باعث کاهش بیکاری در جامعه می‌شود.
۱/۰۷۰	۳/۵۶	وقف در کاهش تبعیض و بی عدالتی اقتصادی مؤثر است.
۰/۹۸۴	۳/۵۶	وقف باعث گسترش امنیت در جامعه می‌شود.

یافته‌های استنباطی

با توجه به اینکه یافته‌های توصیفی نشان می‌داد، میزان گرایش به وقف در نمونه مورد بررسی بالاتر از متوسط است، به منظور بررسی معنی‌داری تفاوت بین میزان گرایش به وقف با متوسط نظری (عدد ۳ به عنوان حد وسط پاسخ در طیف لیکرت ۵ سطحی)، از آزمون تی تک‌نمونه‌ای^۱ استفاده شد. در مورد گویه‌هایی که میانگین آنها به صورت معنی‌داری بالاتر از عدد ۳ بود، فرض بر این شد که نگرش زائران نسبت به آن گویه بیش از متوسط بوده است. در مورد گویه‌هایی که میانگین آنها با عدد ۳ تفاوت معنی‌داری نداشت، فرض بر این شد که نگرش زائران نسبت به آن گویه در حد متوسط است. در مورد گویه‌هایی که نمره‌ی میانگین آنها به صورت معنی‌داری کمتر از عدد ۳ بود، فرض بر این شد که نگرش زائران نسبت به آن گویه کمتر از متوسط است.

^۱ -one sample t test

جدول ۱۳: نتایج آزمون تی تک‌نمونه‌ای برای مقایسه‌ی میانگین گویه‌های نگرش به وقف با متوسط

نظری (عدد ۳)

نگرش به وقف	تعداد نمونه	میانگین	انحراف استاندارد	مقدار تی	درجه‌ی آزادی	سطح معناداری
وقف باعث کاهش بیکاری در جامعه می‌شود.	۱۳۰	۳/۶۲	۱/۱۹۷	۵/۸۶۳	۱۲۹	۰/۰۰۰۱
وقف در کاهش تبعیض و بی‌عدالتی اقتصادی موثر است.	۱۲۸	۳/۵۶	۱/۰۷۰	۵/۹۴۶	۱۲۷	۰/۰۰۰۱
وقف موجب جلوگیری از تجمیع و تمرکز ثروت می‌شود.	۱۲۸	۳/۷۲	۱/۰۷۹	۷/۵۳۶	۱۲۷	۰/۰۰۰۱
وقف موجب گسترش عدالت در جامعه می‌شود.	۱۳۲	۳/۷۹	۰/۹۰۰	۱۰/۰۶۰	۱۳۱	۰/۰۰۰۱
وقف موجب افزایش همبستگی در میان مردم می‌شود.	۱۳۲	۴/۰۲	۰/۸۶۹	۱۳/۵۲۱	۱۳۱	۰/۰۰۰۱
وقف موجب کاهش جرایم و انحرافات اجتماعی می‌شود.	۱۳۱	۳/۶۴	۰/۹۶۱	۷/۶۳۴	۱۳۰	۰/۰۰۰۱
وقف باعث گسترش امنیت در جامعه می‌شود.	۱۲۹	۳/۵۶	۰/۹۸۴	۶/۴۴۶	۱۲۸	۰/۰۰۰۱
وقف موجب کاهش فقر می‌شود.	۱۳۱	۳/۷۶	۱/۰۴۴	۸/۳۷۰	۱۳۰	۰/۰۰۰۱
سنت وقف برگرفته از معارف و فرهنگ اسلامی است.	۱۳۱	۴/۱۶	۰/۸۴۰	۱۵/۸۱۸	۱۳۰	۰/۰۰۰۱
وقف پشتوانه‌ی تامین زندگی مردم کم درآمد است.	۱۳۰	۳/۹۵	۱/۰۱۴	۱۰/۶۳۹	۱۲۹	۰/۰۰۰۱
وقف در ساماندهی و حل مسائل و مشکلات جامعه (اقتصادی، فرهنگی، و اجتماعی) موثر است.	۱۳۱	۴/۰۳	۰/۹۳۶	۱۲/۶۰۲	۱۳۰	۰/۰۰۰۱

همانگونه که در جدول بالا مشاهده می‌شود میانگین نمرات گویه‌های نگرش به وقف در زائران بالاتر از ۳ بوده است و با توجه به مقدار سطح معناداری ($\text{sig}=0/0001$) تفاوت معناداری بین میانگین‌های بدست آمده و متوسط نظری وجود دارد به این معنا که نگرش زائران به وقف به طور متوسط بالاتر از میانگین بوده است و نگرش مثبتی نسبت به وقف در بین زائران وجود دارد.

بحث و نتیجه گیری

سنت حسنه وقف یکی از آموزه‌های مهم اسلامی است که در بین ایرانیان از دیرباز جایگاه ویژه‌ای داشته است، وقف به عنوان یکی از میراث‌های ارزشمند اسلامی، راهکاری مؤثر و خلاقانه جهت گسترش رفاه اجتماعی و زدودن فقر و تبعیض از جامعه اسلامی محسوب می‌شود و در طول تاریخ پس از اسلام، همواره مورد توجه و اقبال ایرانیان و سایر مسلمانان بوده است (صفایی پور، ۱۳۸۳؛ ناصحی و شادپی، ۱۳۸۷). به رغم حاکم شدن مناسبات مادی بر جهان امروزی که دامنه آن کم کم به جوامع مسلمان نیز سرایت کرده، یافته‌های پژوهش حاضر، همسو با پژوهش‌های قبلی، نشان می‌دهد که این سنت حسنه همچنان در بین مردم به ویژه زائران آستان مقدس احمدبن موسی الکاظم شاهچراغ(ع) از محبوبیت زیادی برخوردار است و نگرش مثبتی نسبت به آن وجود دارد. بنابراین یافته‌های پژوهش حاضر با پژوهش‌های انجام شده توسط بمانیان و همکاران (۱۳۸۷)، پوراحمد و همکاران (۱۳۹۴)، جهانیان (۱۳۹۵)، صحرانورد و اسدی (۱۳۹۱)، صفایی پور (۱۳۸۳)، غیور و همکاران (۱۳۹۴) همسو است که نشانگر اهمیت و ارزش وقف در فرهنگ اسلامی بوده‌اند. با این حال به نظر می‌رسد تلاش‌های انجام شده در زمینه ترویج و معرفی این سنت ارزشمند، متناسب با میزان پیشرفت فن‌آوری‌های ارتباطی نبوده و معرفی آن و جلب توجه افراد نیکوکار به ویژه در بین نسل جوان نیازمند توجه بیشتر متولیان است.

بررسی دیدگاه زائران در خصوص شیوه‌های مناسب ترویج وقف نیز مؤید آن بود که آگاهی بخشی نسبت به اثرات دنیوی و اخروی وقف، پخش سریال‌ها و برنامه‌های تلویزیونی در ارتباط با وقف و افزایش شناخت مردم پیرامون انواع وقف از مهمترین راهکارهای تشویق گرایش به سنت حسنه وقف بوده است.

پژوهشگران علاقمند به حوزه وقف می‌توانند به ارزیابی و تحلیل محتوای رسانه‌های فراگیر از نظر میزان توجه به سنت وقف را مورد توجه قرار دهند.

منابع

- ابراهیم حسن، حسن (۱۴۲۲ ه.ق.). تاریخ اسلامی دارالجلیل، چاپ پنجم، بیروت، لبنان.
- احمدی، نزهت. (۱۳۹۱). نهاد وقف در دوره‌ی صفوی، مطالعات تاریخ اسلام، شماره ۱۵: ۴۱-۵۶.
- اذکایی، پرویز (۱۳۸۱). وقف در ایران باستان، فصلنامه وقف میراث جاویدان، سال دهم، شماره ۱.
- افشار، مهدی. (۱۳۸۳). فرآیند شهرنشینی در اسلام، جلد اول، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، تهران.
- امام خمینی. (۱۴۲۴ ه.ق.). تحریرالوسیله. تهران، انتشارات موسسه نشر اسلامی.
- بمانیان محمدرضا و همکاران (۱۳۸۷) رهیافتی بر نقش موقوفات در ساماندهی فضاهای شهری، با نگاه ویژه بر موقوفات شهر اصفهان. نشریه مدیریت شهری، سال ششم، شماره ۲۱.
- بینی، شمس‌الدین محمد بن احمد خطیب شافعی (۱۳۱۷ ه.ق.). مغنی المحتاج، چاپ پنجم، دارالاحیاء التراث العربی، بیروت
- پاینده، ابوالقاسم. (۱۳۵۶). نهج الفصاحه. انتشارات جاویدان، ج ۱ و ۲
- پوراحمد. احمد. و منوچهری میاندوآب، ایوب. و رفیعی مهر، حسین. و آقاصفری، عارف. (۱۳۹۲). بررسی نقش وقف در توسعه و ساماندهی فضایی شهرها (مطالعه موردی: شهر لاجین). فصلنامه مطالعات شهرایرانی اسلامی، ۱۲، ۵-۱۴.
- پوراحمد، احمد؛ منوچهری میاندوآب، ایوب؛ رفیعی مهر، حسین و آقاصفری، عارف. (۱۳۹۲). بررسی نقش وقف در توسعه و ساماندهی فضایی شهرها (مطالعه موردی: شهر لاجین) فصلنامه ی شهر ایرانی اسلامی، شماره دوازدهم.
- جهانیان، ناصر. (۱۳۹۵). جایگاه نهاد وقف در اقتصاد بخش سوم. فصلنامه ی علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی، سال شانزدهم، شماره ۶۲
- دریایی، تورج (۱۳۸۳). شاهنشاهی ساسانی، مترجم مرتضی ثاقب فر، چاپ اول، نشر ققنوس، تهران.
- رضایی، مهدیه؛ صدری، محمد و آقاجانی قناد، محمدرضا. (۱۳۹۲). وقف پول، فقه و مبانی حقوق اسلامی. دوره ۴۶، شماره ۲.
- سازمان اوقاف و امور خیریه. (۱۳۶۴). ، نگاهی کوتاه به سنت نبوی وقف، تهران، انتشارات دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- سازمان حق و اوقاف و امور خیریه. (۱۳۶۴). نگاهی کوتاه به سنت نبوی وقف، چاپ دوم، سازمان حج و اوقاف و امور خیریه، تهران.
- سید حسینی، سید محمد و سالاری، تقی ابراهیمی، (۱۳۹۵). نهادسازی نوین مالی برای وقف پول و اثر آن بر توسعه جامعه اسلامی. فصلنامه پژوهش‌های پولی و بانکی، شماره‌ی ۲۶: ۵۹۵-۶۱۶.
- شهید اول، محمد بن جمال‌الدین ملکی (۱۳۶۸). اللمعه‌الدمشقیه، چاپ دوم، انتشارات دارالفکر، قم.
- صادقی گلدر، احمد (۱۳۸۵). مقدمه ای بر فرهنگ وقف، انتشارات سائن، تهران.
- صحرانورد، بهنام و اسدی، بهراد (۱۳۹۱). نقش وقف در توسعه و عدالت اجتماعی، مجموعه مقالات همایش ملی وقف (با تأکید بر آموزش عالی) دانشگاه کاشان: ۶۲۵-۶۴۴.

- صفایی پور، مسعود. (۱۳۸۳). بررسی زمین های وقفی شهر رامشیر. میراث جاویدان، شماره ۴۷ و ۴۸
- صفایی پور، مسعود. (۱۳۸۳). بررسی زمین های وقفی شهر رامشیر. میراث جاویدان، شماره ۴۷ و ۴۸
- صفایی پور، مسعود؛ سیاحی، زهرا؛ زرگر شوشتری، محمد امین و داری پور، نادیا. (۱۳۹۳). بررسی تأثیر وقف بر توسعه اقتصادی شهر اهواز؛ مطالعه موردی: منطقه ی یک. مجله ی پژوهش و برنامه ریزی شهری، سال پنجم، شماره شانزدهم: ۸۹-۱۰۴
- طباطبایی، سید محمد صادق و پرنیان جوی، عادل. (۱۳۹۲). وقف مصداق بارز ایقاع مملک. فصلنامه ی فقه مدنی، شماره ی ۸.
- سکری، محسن و بغدادی، آرش. (۱۳۹۴). آسیب شناسی چارچوب مطالعات کالبدی وقف در شهر اسلامی. فصلنامه شهر ایرانی اسلامی. شماره بیستم.
- غیور باغبانی، سید مرتضی؛ بهبودی، امید و مرکزی امیدوار، احسان. (۱۳۹۴). بررسی عوامل مؤثر بر تمایل رفتاری مردم مشهد نسبت به سنت وقف. فصلنامه ی علمی - پژوهشی پژوهشنامه خراسان بزرگ. سال ششم، شماره ۱۹.
- کلانتری خلیل آباد، حسین؛ صالحی، سید احمد و رستمی، قهرمان. (۱۳۸۹). نقش تاریخی وقف در شکل گیری شهر اسلامی (مطالعه مورد شهر اصفهان). فصلنامه ی شهر ایرانی - اسلامی. شماره ی اول.
- گنجی، محمد؛ نیازی، محسن و احسانی راد، فاطمه. (۱۳۹۳). مشارکت در امور خیریه و وقف، پیش درآمدی بر توسعه ی پایدار). فصلنامه ی مطالعات توسعه ی اجتماعی - فرهنگی، دوره ی سوم، شماره ۴: صفحات ۲۵-۴۵
- لطف عطا، اسدالله. (۱۳۷۲). نگاهی تازه به وقف در عرصه تحولات جدید. وقف میراث جاویدان، شماره ۳۰.
- محقق حلّی، جعفرین حسن (۱۴۰۳ ه.ق.). شرایع السلام الحلال و الحرام، چاپ دوم، انتشارات استقلال، تهران. مصباحی مقدم، علامرضا، مسلمی، حسن و عبدالهی، محسن. (۱۳۹۰). وقف به مثابه ی منبع تامین مالی خرد اسلامی ارائه الگوی تشکیل موسسات تامین مالی خرد وقفی در کشور. فصلنامه پژوهش های رشد و توسعه اقتصادی: ۹۰-۱۳۰.
- مهر افزون، محمد و دارایش، رضوان. (۱۳۹۲). تبیین نقش خدمات وقف در توسعه ی شهر اصفهان. فصلنامه جغرافیا و برنامه ریزی شهری چشم انداز زاگرس، سال پنجم، شماره ۱۵.
- مهرافزون، محمد و دارایش، رضوان. تبیین نقش خدمات وقف در توسعه ی شهر اصفهان. فصلنامه جغرافیا و برنامه ریزی شهری چشم انداز زاگراس، سال پنجم شماره ۱۵.
- میر احمدی، مریم. (۱۳۷۱). پژوهشی در موقوفات عصر صفوی. مشهد آستان قدس رضوی. فصلنامه ی تحقیقات جغرافیایی، شماره ۲۵: ۲۹-۴۸.
- میرهاشمی، زهراسادات. و سرهنگیان، محمد. (۱۳۹۳). امکان استفاده از نهاد وقف در تجاری سازی دانش و فناوری و الگوی پیشنهادی آن. فصلنامه سیستم های مالی و اقتصادی، ۲(۸)، ۶۳-۸۲.
- ناصری، مهدی و شادپی، محبوبه. (۱۳۸۷). بانک وقف پول، فرصت ها و چالش ها، وقف و تمدن اسلامی، جلد ۲، تهران: انتشارات اسوه: ۱۳۷-۱۶۰.

هندی، متقی بن حسام الدین (۱۴۰۹ ه.ق.)، کنز العمال، چاپ سوم، مؤسسه الرساله، بیروت.

- Alam, Syed., & Sayuti, N. (۲۰۱۱). Applying the Theory of Planned Behavior (TPB) in halal food purchasing. *International Journal of Commerce and Management*, 21(۱): ۸-۲۰.
- Berger Ida E (۲۰۰۶). The Influence of Religion on Philanthropy in Canada.
- Hrubes, D., & Ajzen, I. (۲۰۰۱). Predicting Hunting Intentions and Behavior: An Application of the Theory of Planned Behavior. *Leisure Sciences*, ۲۳: ۱۶۵-۱۷۸
- Salamon. Lester M and Anheier Helmut K. (۱۹۹۷) «The Third World's Third Sector in Comparative Perspective» The Johns Hopkins University Institute for Policy Studies, All Rights Reserved.
- Smarkola, C. (۲۰۰۸). Efficacy of a planned behavior model: Beliefs that contribute to computer usage intentions of student teachers and experienced teachers. *Computers in Human Behavior*, 24(۳): ۱۱۹۶-۱۲۱۵.
- Wang Lili and Graddy Elizabeth (۲۰۰۸) «Social Capital, Volunteering, and Charitable Giving» *Voluntas* ۱۹